

آفتاب معرفت / ۱۱

کتابخانه و کتابخانه در تمدن اسلامی

(باری که بی به کتابخانه‌های ایران)

دکتر علی اکبر واثقی

شرکت سهامی کتابهای جیبی
وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر
تهران، ۱۳۹۳

تهران، خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال،

صندوق پستی ۴۱۹۱-۱۱۳۶۵

شرکت سهامی کتابهای جیبی

وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر

www.amirkabir.net

عنوان کتاب: کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی

نویسنده: دکتر علی اکبر ولایتی

ناظر: سجاد محمدی

سرپرستار مجموعه: هومن عباسپور

ویراستار استادی: مریم وفامند

ویراستار زبانی و صوری: سعید واشهری

طراح جلد: محمدرضا نبوی

نوبت چاپ: اول (۱۳۹۳)

تیراژ متن: کریم ۱۴ روی ۱۸

چاپ: صحیفه لیتوگرافی: چاپخانه سپهر، تهران:

قیمت: این کتاب (بهارستان)، شماره ۸۸

مارگان: ۵۰۰

کتاب: تحریر سعید ۵۰۰ کریمی

بها: ۸۰۰۰

همه حقوق محفوظ، هر گونه نسخه برداری غیر از کتاب و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی یا جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در مجموعه در مستندنویسی و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

سرشناسه: ولایتی، علی اکبر، ۱۳۲۳-

عنوان و نام پدیدآور: کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی: با رویکردی به کتابخانه های ایران/

علی اکبر ولایتی.

مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، کتابهای جیبی، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۳۳۶ ص.

فروست: آفتاب معرفت: ۱۱.

شابک: 978-964-303-595-2

وضعیت فهرستنویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۰۵]-۳۱۶.

یادداشت: نمایه.

موضوع: کتابخانه های اسلامی.

موضوع: کتابخانه ها - ایران.

موضوع: کتاب و مواد خواندنی - تاریخ.

ردیفی کنگره: ۱۳۹۳ و ۸ الف/۶۷۵ Z

ردیفی دیویی: ۳۷/۶۷

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۳۵۹۲۹

دربارهٔ مجموعه

به گواهی معتبرین رِخان دانش بشری، مسلمانان و به‌ویژه
ایرانیان سهم چشمگیری در پیشبرد و گسترش دانش بشری
داشته‌اند و دیدگاه‌های بسیارها و سبک‌های تازه‌ای به
معرفت بشری افزوده‌اند. در طول سال‌هاست که پژوهش‌های
این‌جانب در مورد فرهنگ و تمدن اسلام و ایران بوده است،
همچون «آفتاب» را با کمک یاران هم‌دشمن فضل تدارک
دیدیم که هر عنوان آن به معرفی یکی از مشایخ بزرگ و
تمدن اسلام و ایران اختصاص یافته است.

امت مسلمان مدت هزار سال مهد علم و تمدن و فرهنگ
جهان بود و ایران پرچمدار این نهضت بزرگ اسلامی. بزرگ
بزرگ ما، ابوالقاسم فردوسی، عمر خویش را بر سر عزت

ایران گذاشت و دیگر حکیم سترگ، نظامی گنجوی، فرمود:
«همه عالم تن است و ایران دل».

در دو - سه قرن اخیر، هجوم فرهنگی و نظامی و سیاسی و اقتصادی استعمار موجب رخوت و عقب افتادگی جوامع مسلمان شد، ولی بیداری اسلامی قرن گذشته و معاصر و جنبش اسلامی چند دهه اخیر موجب حرکت مسلمانان شد. در طالع آفتاب و انتشار مجموعه آفتاب، که در آن به معرفی جهان علمی و فرهنگی ایران و جهان اسلام پرداخته ایم لازم دیدیم مجموعه ای از موضوعات و زمینه های علمی و فرهنگی و اندیشگی تدارک یابد تا مکمل مجموعه «آفتاب» شود و به سیر تکامل و تطور زمینه های علمی و فرهنگی مربوط به ایران و جهان اسلام در آن بررسی شود. هر عنوان از کتاب های مجموعه «آفتاب» مستقیماً مربوط به یکی از این موضوعات خواهد بود. در واقع مجموعه های «آفتاب معرفت» و «آفتاب» مکمل یکدیگر خواهند بود: در مجموعه «آفتاب معرفت» به سیر تطور و تکامل و تحولات زمینه های علمی و فرهنگی ایران و اسلام خواهیم پرداخت. در مجموعه «آفتاب» بزرگان این زمینه ها و موضوعات معرفی خواهیم کرد.

برای تحقق چنین حرکتی، از جمله اقدامات اساسی معرفی و بازشناساندن علوم عقلی و نقلی و دقیقه و تجربی و ادبی در تاریخ تمدن اسلام و ایران و بازتعریف ارزش‌های اعتقادی اسلامی و هویت ملی است. در این جهت، مؤسسه انتشارات «پیشگام» پیش‌گام شد و جناب حجت‌الاسلام دکتر سیدمهدی خوشی به این کم‌ترین پیش‌نهاد تألیف مجموعه «آفتاب» را در یک دهه و ده جلد تک‌نگاری در معرفی بزرگان تاریخ علم و فرهنگ اسلام ایران کرد و اکنون، به یاری خدای «عزّ ذکره»، مجموعه «آفتاب» معرفت» را در معرفی علوم و معارف در ایران و جهان اسلام منتشر می‌دهیم. امیدواریم بررسی سیر تاریخی و «در زمانی» مجموعه از معارف بشری در ایران و جهان اسلام در کنار بزرگان هر یک از این معارف مجموعه‌ای شود که ان شاء الله در اتصال دانش‌دوستان قرار گیرد. هنوز راه درازی در پیش داریم و این جز با نقد صاحب‌نظران پیموده نخواهد شد.

خداوند متعال را سپاس‌گزارم که در این طریق ریاضی و تاریخ ارزشمند و حیاتی همراهانی چون دکتر محمدرضا شمس‌ارداکانی، فرید قاسملو، دکتر محمود مصدق، هومن عباسی، مرتضی فکوری، دکتر ایمان نوروزی، مصطفی ناظم‌نیا

حسن صمیم نیک‌بی، خانم‌ها رویا خوش‌نیت و مهناز مقدسی
برخوردارم و افراد پیرانگیزه‌ای چون آقای علیرضا برازش، رئیس
محترم، و دیگر همکاران ایشان در مؤسسه انتشارات امیرکبیر
از جمله آقایان سجاد محمدی، مهدی ساروخانی، امیرحسین
پیری... با اخلاص و شوق ما را همراهی می‌کنند...

دکتر علی اکبر ولایتی

فهرست

۱۳	 مقدمه
۲۱	 فصل اول: زبان
۲۷	 فصل دوم: پیدایش
۳۷	 فصل سوم: وسایل ثبت
۴۹	 فصل چهارم: کتابخانه‌های باستانی از نیل تا فرات
۵۱	 کتابخانه‌های سومریان
۵۲	 کتابخانه‌های بابلیان
۵۳	 کتابخانه‌های آشوریان
۵۴	 کتابخانه رسمی ایله
۵۵	 کتابخانه‌های مصریان
۵۶	 کتابخانه‌های یونان
۵۷	 کتابخانه روم
۶۶	 کتابخانه‌های هند باستان
۷	 کتابخانه‌های چین باستان

فصل پنجم: کتابخانه‌های ایران پیش از اسلام.....	۶۹
مخامنشیان (۵۵۹-۳۲۰ پم).....	۷۴
اشکانیان (۲۵۶ پم - ۲۲۴ م).....	۷۹
ساسانیان (۲۱۲-۶۵۲ م).....	۸۰
فصل ششم: پیش‌درآمدی بر کتابخانه‌های اسلامی.....	۸۷
هفتم: کتابخانه‌های ایران اسلامی.....	۱۰۱
کتابخانه‌های مساجد و مزارات و مدارس.....	۱۰۳
۱. کتابخانه‌های مساجد.....	۱۰۳
کتابخانه‌های مزارها و اماکن متبرکه.....	۱۱۵
کتابخانه‌های مدارس.....	۱۲۵
کتابخانه‌های اسلامی ملوک.....	۱۲۷
۱. کتابخانه دینان.....	۱۴۶
۲. کتابخانه‌های سلاطین و سلاطین غزنوی.....	۱۴۷
۳. کتابخانه شمس الدین.....	۱۴۷
۴. کتابخانه سیدنا.....	۱۵۱
۵. کتابخانه رصدخانه مراغه.....	۱۵۳
۶. کتابخانه اُلغی‌بیگ در سمرقند.....	۱۵۹
۷. کتابخانه بایستقر در هرات.....	۱۶۱
۸. کتابخانه سلطان حسین میرزا بایقرا.....	۱۶۳
کتابخانه‌های وزراء و رجال مملکتی.....	۱۶۳
کتابخانه‌های دانشمندان.....	۱۶۶
فصل هشتم: چگونگی گردآوری کتاب برای کتابخانه‌ها.....	۱۶۶
فصل نهم: شیوه امانت دادن کتاب.....	۲۲۳

فصل دهم: طبقه‌بندی و فهرست‌نویسی کتب در کتاب‌خانه‌ها.....	۲۲۹
طبقه‌بندی علوم.....	۲۲۹
طبقه‌بندی کتب در کتاب‌خانه‌ها.....	۲۳۵
فهرست‌نویسی کتب کتاب‌خانه‌ها.....	۲۴۱
فصل یازدهم: کارکردهای کتاب‌خانه‌ها.....	۲۵۱
کتابخانه‌ها: امور اداری کتاب‌خانه‌ها.....	۲۵۵
کتابخانه‌ها: امور مالی کتاب‌خانه‌ها.....	۲۷۵
کتابخانه‌ها: سرشت کتاب‌خانه‌های اسلامی.....	۲۷۹
کتابخانه‌ها: سرشت کتاب‌خانه‌های اسلامی.....	۲۹۱
کتابخانه‌ها: آفات طبیعی.....	۲۹۲
۲. عوامل راجع به.....	۲۹۲
۳. عوامل درونی.....	۲۹۸
منابع.....	۳۰۵
نمایه.....	۳۱۷

مقدمه

کتاب و علم مفهومی پرتوده‌تر فرهنگ مکتوب همواره در زندگی بشر تأثیر نهاده و مهم‌ترین ابزار در رساندن یافته‌های جمعی به گروه‌های دیگر است.

کتاب و کتاب‌خانه سنگ زیربنای فرهنگ و تمدن اسلامی است و در آیین مقدس اسلام از ارزش و اهمیت فراوانی برخوردار است. از میان همه پیامبران الهی فقط پیغمبر اسلام (ص) کتاب بوده است و نخستین پیام آن نبی مبرک به خواندن (إقرأ). در این کتاب مقدس آیات الهی و معجزه ارزش علم و تشویق به فراگیری آن وجود دارد به گونه‌ای که سوگند یاد شده و سوره‌ای از آن هم قلم نامیده شده است. در روایات اسلامی نیز عنایت فراوانی به علم و کتاب

نوشتن شده، چندان که فراگیری آن فریضه‌ای دینی شمرده شده است و حتی پیامبر اسلام (ص) در هنگام نیاز به مجاهدتی شهادت گونه مداد عالمان را برتر از خون شهیدان می‌دانست: «مداد العلماء افضل من دماء الشهداء».

در کتاب قرآن و روایات بر فراگیری دانش از مهم‌ترین علل توجیه مسلمانان به کتاب و به تبع آن کتابخانه‌ها شد. در همان قرن‌های نخستین، هزاران تن از عالمان و ققیهان و محدثان مسلمان به تدوین علوم اسلامی پرداختند و در رشته‌های گوناگون الهیات و کتب‌ها و مجموعه‌های ارزشمندی پدید آمدند که از این رهگذر هزاران کتاب به رشته تحریر درآمد و صدها کتاب به تأسیس شد؛ چنان که در مساجد و مدارس و راه‌ساده‌های بزرگان اسلام کتابخانه‌هایی بنیاد نهاده شد. تألیف کتاب و تأسیس کتابخانه‌ها، از آن رو که کاری مقدس شمرده می‌شد، شتاب بیش‌تری گرفت و در اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری، با ظهور نهضت ترجمه در بغداد، مرکز حکومت عباسیان، به اوج شکوفایی خود رسید. در این دوره، برخی از کتابخانه‌ها نه تنها دارای ده‌ها هزار جلد کتاب بودند، بلکه به صورت یک مرکز مهم علمی و تحقیقی درآمدند که صدها عالم در آنجا به تدریس و تحقیق و تألیف و تصنیف مشغول بودند.

زیباترین وجه کتابخانه‌های اسلامی جایگاه مهم آن‌ها در حیات فرهنگی روزگار خویش است. آن‌ها انبارهایی نمودار نبودند که تصدی آن‌ها بر عهده افراد جاهل باشد و کتب آن‌ها به ندرت استفاده شود، بلکه محفل دانشمندان بزرگ و ادیبان بودند. کتاب‌ها را کسانی گردآوری می‌کردند که به کتاب‌ها علاقه داشتند و این کتاب‌ها مورد استفاده دانشمندان و محققان می‌شد. مبالغه نیست که مسلمانان را مشعل‌های دانایی و حوزه کتاب‌داری بدانیم.

تألیف کتاب در سنت اسلامی با همه تصادم‌ها و جنگ‌های قرن‌های نخستین هجری، هیچ‌گاه متوقف نشد و پرشتاب تا اواخر قرن ششم هجری ادامه یافت. اما از قرن هفتم، با هجوم ویرانگر مغولان، کتابخانه‌های اسلامی، که اندکی پیش از آن بر اثر حملات پارتیان و ساسانیان آسیب‌هایی دیده بود، خسارت‌های فراوانی دید. این آسیب‌ها و خسارت‌های جبران‌ناپذیر بسیاری از آثار علمی و فرهنگی و کتابخانه‌های غنی و پربار را از میان برداشت. به طوری که امروزه فقط نامی از آن‌ها باقی مانده است.

شناخت دقیق کتابخانه‌های کهن اسلامی می‌تواند در بازشناسی فرهنگ و تمدن اسلامی و چگونگی فعالیت مراکز

علمی و تحقیقاتی آن روزگار کمک خواهد کرد و مسلمانان را با سابقه درخشان و پربارشان آشنا و راه آینده را فرارویشان هموار خواهد ساخت. افزون بر این، ملت‌ها و اقوام دیگر نیز چهره روشنی از پیشینه فرهنگی و تمدن غنی اسلام را خواهند آورد.

کتابخانه‌ها، که در حقیقت هسته مرکزی فرهنگ و تمدن اسلامی و گنجینه میراث عظیم اسلامی بودند، متأسفانه تاریخچه روشن و روشنی نداشتند و حتی فهرست کاملی از آن‌ها در دست نیست و ربط نام و نشان چند کتابخانه بزرگ و شماری از کتابخانه‌های کوچک در برخی از کتاب‌ها و منابع تاریخی و فقهی باقی مانده است.

فرهنگ ایرانی به ارج نهادن به مقام کتاب و کتابخانه شهره است. شواهد و مدارک تاریخی و کتب این است که نیاکان ما از دیرباز متوجه فضیلت تأسیس کتابخانه بوده‌اند و این نهاد نزد آنان پایگاه والایی داشته است. مدارک فرهنگ و تمدن اسلامی نیز بر محور کتاب و کتابخانه می‌چرخید. کتابخانه‌ها در ادوار درخشان تمدن اسلامی از ارکان اساسی جامعه بودند و کتابخانه‌های عظیمی در این تمدن ظاهر شدند که کانون‌های علمی و فرهنگی روزگار خود بودند.

بهرغم سهم عظیم کتابخانه‌ها در پیشرفت امور فرهنگی و تمدنی تاریخ قرون نخستین اسلامی و وجود تحقیقاتی چند در این باره، تاریخ کتابخانه‌های اسلامی و خصوصاً ایرانی هنوز چنان که باید و شاید مورد پژوهش علمی قرار نگرفته است و هنوز عوامل پیشرفت کتاب در جهان اسلام و انواع گوناگون کتابخانه‌های اسلامی در نزد بسیاری ناشناخته مانده است. از این رو، در این پژوهش سعی شده است تا به تکمیل حقیقت موجود کمک شود و تاریخ شکل‌گیری کتابخانه‌های ایران با محوریت کتابخانه‌های ایران به رشته تحریر آید.

ما نیز این رهنمود مفید به هم رهبری حضرت آیت‌الله خاتمی‌ای - مدظله - در زمینه احیای خزانه ارزشمند کتب در جهان اسلام را سرلوحه مورد قرار دادیم؛ حقیقت آن است که کتاب یکی از ارزشمندترین فرآورده‌های علمی و گنجینه بزرگ‌ترین ثروت‌های بشر، یعنی دانش و تحقیق است. دین و دنیای بشر و جسم و جان انسان به برکت کتاب تأمین و تغذیه می‌شود و فرآیند کمال بشری به وسیله کتاب تکمیل می‌یابد. کتاب مادر تمدن‌ها و نیز عصاره آن‌هاست و بهر چه پدیدآوردن کتاب درس‌های بی‌شماری را که در کتاب تکرار

بدو آموخته شده گرد می‌آورد و در محیط ییشری منتشر می‌سازد و بدین گونه روز به روز گنجینه ثروت بشری غنای بیش‌تر می‌یابد.

یکی از افتخارات دنیای اسلام و به‌ویژه ایران اسلامی آن است که در طول حیات بیش از ۱۴۰۰ ساله خود سهمی بزرگ در پیش‌مجموع فرآورده‌های مکوب بشر داشته و نوشته‌های مسلمانان در گامی که دنیای مسیحی در دوران سیاه قرون وسطای تاریخی زیست، چون خورشیدی بر فکر و ذهن و حیات آنان تابید و موجب عبور آنان از آن دوران سهمگین شده است. امروز گویا بسیاری از میراث اسلامی آن دوره‌ها ناشناخته و ناپیداست. اگرچه نسخه‌های مغول و تیمور و جنگ‌های داخلی پادشاهان ایران بی‌شک برخی از آن‌ها نابود شده، ولی بی‌شک برخی هم در گونه و کتابخانه‌ها نجات هست که باید آن را شناخت و بدان دسترسی یافت. یکی از وظایف بزرگ همه کسانی است که به گونه‌ای با مسئله کتاب و کار دارند و امید است که شاهد تلاش مسئولان آنان و وسیع‌تر شدن آن باشیم (خامنه‌ای، ش ۴۸، ص ۱۷۲-۱۷۴).

نیاز به آشنایی با تاریخ کتابخانه‌های ایران اسلامی انگیزه اصلی این پژوهش بوده است. دغدغه اصلی ما در این تحقیق

بررسی چگونگی شکل‌گیری کتاب‌خانه‌های ایران و نحوه سازمان‌دهی و شیوه اداره کتاب‌خانه‌ها و زندگی و مدارج علمی کتاب‌داران مسلمان ایرانی است که منطق پژوهش علمی آن را می‌طلبد؛ زیرا هنوز تاریخ کامل و مستقلی از ماهیت کتاب‌خانه‌های ایران اسلامی در دست نداریم.

میدانست در حد بضاعت خود توانسته باشیم گوشه‌های تاریک تاریخ فرهنگ کتاب و کتاب‌خانه در تمدن اسلامی را روشن کنیم.